

YƏHUDİLİKDƏ MƏBƏD ANLAYIŞI

Şükür ƏNDƏLİFOV,

Dinşünas,

Dinlərin tarixi üzrə magistrant,

s.andalifov@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: Din, Yəhudilik, Qüds, məbəd, Ağlama divarı.**КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:** Религия, иудаизм, Иерусалим, храм, стена плача.**KEY WORDS:** Religion, Judaism, Jerusalem, temple, wailing wall.**Giriş**

Dinlər tarixində xüsusi mövqeyə malik Yəhudilik səmavi dinlərin birincisi olmasına baxmayaraq, ən az mənsubu olan dindir. Bir çox mütəfəkkirin fikirlərinə əsasən, Yəhudilik həm din, həm xalq, həm də irqdir. Burada dini irqdən ayırmaq mümkün deyil. Dünyanın bir çox yerində məskunlaşan yəhudilər öz inanc və əqidələrini bu günə qədər yaşadırlar. Süleyman məbədi dağıldıqda onlar vətənlərini itirdilər, amma dinlərini, mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxladılar və digər qövmlərin arasında assimilyasiya olunmadılar. Hər dinin müqəddəs saydığı məkanlar mütləq mövcuddur. Qüdsdə Həzrət Süleyman tərəfindən inşa edilən məbəd dinin mərkəzi sayılmaqla bərabər, eyni zamanda Yahovanın tək müqəddəs evi olaraq qəbul edilir.

Yəhudi dininə tarixi nəzər

Bəşər tarixinin hər dönəmində, insanın olduğu hər yerdə dinin izlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu da dinin bəşər övladının həyatında nə qədər önəmli bir faktor və onu ayaqda tutan təməl inanc sistemi olduğunun sübutudur. Dinlər tarixinə həsr olunmuş kitablarda Tövhid, İbrahimi və ya Vəhy dinləri kimi tanıtılan Yəhudilik, Xristianlıq, İslam üçlüyü mərkəzi yer tutur [1, s.21].

Yəhudilik (İudaizm, Musəvilik) dünyanın ən qədim monoteist dinlərindən hesab olunur. Tarixi miladdan əvvəl XIII əsrə gedib çıxan Yəhudiliyin bu gün 14 milyon mənsubunun olduğu təxmin edilir. Yəhudilər başda İsrail, Amerika və Rusiya olmaq üzrə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayırlar [2, s.19]. Bu gün Tövrənin bəzi bölmələrinə baxdıqda tanrı inancının bir sıra antropomorfik xüsusiyyətlər daşdığı, yəni Tanrıya insani xüsusiyyətlər şamil etmək cəhdləri aydın olur [3, s. 90].

Səmavi dinlərin iki əsas qaynağı vardır. Birincisi, canlı qaynaq adlandırılacaq biləcəyimiz peyğəmbərlər, ikincisi isə yazılı qaynaq sayılan müqəddəs kitablardır [2, s. 27]. Yəhudi dininə görə, Tanrı öz istək və buyruqlarını insanlara çatdırmaq, onları gələcək barədə xəbərdar etmək məqsədi ilə xüsusi seçilmiş insanları, yəni peyğəmbərləri göndərmişdir. İudaizmdə bu çoxsaylı peyğəmbərlər arasında Musa, Davud və Süleymana daha çox ehtiram göstərilir [4, s.157]. Yəhudilikdən bəhs edərkən Musa peyğəmbər haqqında danışmaq mümkün deyil. Qurani-

Kərimdə adı ən çox çəkilən Həzrət Musa Həzrət Yusifdən sonra Allahın İsrailoğullarına göndərdiyi “ülul-əzm” peyğəmbərlərdən biridir. Onun barəsində Quranda, hədislərdə və israiliyyatda bir çox məlumat mövcuddur. Allahın seçilmiş bəndəsi və peyğəmbəri olan Həzrət Musa fironlar diyarı Misirdə doğulmuşdur, onun dünyaya gəlişi həm əfsanəvi, həm də hikmətlərlə dolu olmuşdur. O, doğulduğu dövrdə İsrailoğullarının adət-ənənələri, inancları yavaş-yavaş unudulurdu. Artıq Həzrət İbrahimin “Hənif” dininə laqeyd münasibət bəsləyirdilər. Allahın şərəfli bəndəsi Həzrət Musanı üç çətin vəzifə gözləyirdi:

- a) Misirlilərin islahı;
- b) İsrailoğullarının islahı;
- c) İsrailoğullarının Fironun əsarətindən xilasını və Ərzi-Müqəddəsə aparılması [5, s.25].

Musa peyğəmbər vəfat etdikdən sonra Allah İsrailoğullarına çoxlu elçi göndərmişdir. Quranda adı çəkilən və İsrailoğullarına göndərilən elçilərdən olan Davud peyğəmbər, rəvayətlərə əsasən, Qüds (Yerusalim) şəhərində dünyaya gəlmişdir. Soyu Yaqubun oğlu Yəhudaya bağlıdır. Rəvayətlərə görə, Davud Fələstini, Suriyanı, Ərəbistan yarımadasının bir hissəsini özünə tabe edə bilmişdir. O, ölkənin baş şəhəri olan Qüdsdə tikinti işləri aparmış və bu işlər oğlu Süleymanın hakimiyyəti dövründə başa çatmışdır. Beləliklə, Qüdsdə böyük məbəd ucaldılmışdır [6, s.47].

Allah tərəfindən göndərilən elçilər içərisində ən çox səltənətə sahib olan peyğəmbərlərdən biri və birincisi Süleymandır. O, yəhudilərə göndərilən Həzrət Yaqubun nəslindən gəlir. Rəvayətlərə əsasən, Süleyman peyğəmbərin əmrinə insanlarla yanaşı, cinlər və heyvanlar da tabe olmuşdur. Onun 40 il hökmdarlıq etdiyi deyilir. Bir dəfə o, sarayın tikintisinə baxmağa getmişdi. Ustalar sarayın tikintisi ilə məşğul idilər. Tapşırıq verdi ki, heç kim onu narahat etməsin və əsasına söykəndiyi halda sarayın tikintisinə tamaşa etməyə başladı. Elə bu vəziyyətdə də dünyasını dəyişdi. Ancaq heç kimin bundan xəbəri yox idi. Çünki göstərişinə uyğun olaraq, heç kim onun yanına getməyə cürət edə bilmirdi. Yalnız qurd əsasının yeyib bitirdikdə və Süleyman yerə yıxıldıqdan sonra onun vəfat etdiyini anladılar [6, s.333].

Birinci məbəd dönəmində məbədin olduğu yerə “Sion” təpəsi adı verilmişdi. Eyni zamanda, Sion bütün Qüds şəhərini ifadə edir. Tanrı tərəfindən seçilən bir yer olduğu üçün Qüds məbədinə sadəcə qurbanlar kəsilmir, həm də həcc ibadəti yerinə yetirilir. Yəhudilikdə həcc ibadəti uşaqlara, qadınlara, əqli və fiziki xəstəlikləri olanlara fərz deyil. Qadınlar və uşaqlar həcc ibadətindən azad olunsalar da, əksər qadınlar və valideynləri ilə birlikdə uşaqlar həcc ibadətini yerinə yetirə bilirlər [7, s.667]. Məbəd dağıdıldıqdan sonra bu ibadət tərk edilmişdir. Belə ki, bu gün dindar yəhudilər Ağlama divarını, Sion dağını və Qüds şəhərindəki digər yerləri ziyarət etməklə həcc ibadətini yerinə yetirirlər [2, s.112].

Yəhudi dininin təməl adətlərindən biri də qurban ibadətidir. Tarixə nəzər saldıqda qurban ibadətinə çox əhəmiyyət verildiyi görülür. Belə ki, ildə 3 dəfə (Pesax, Şavuot və Sukkot bayramlarında) hər yəhudi kişisi qurban ibadəti üçün buraya gəlməklə mükəlləfdir. Həzrət Süleymanın Qüds şəhərində tikdirdiyi məbədin daxilində qurban kəsməyə ayrılmış yer mövcud idi. Kəsilən qurbanların qanları hovuzlara axıdılır, ətləri isə yandırılırdı. Süleyman məbədi olmadığı üçün hazırda qurban və həcc ibadətləri yerinə yetirilmir [8, s.201].

Qədim Qüds şəhəri

Tarixi Tunc dövrünə qədər uzanan, beş min il yaşı olan Qüds şəhərinin adına ilk dəfə qədim Misir mətnlərində e.ə. XIX-XVIII əsrlərdə rast gəlinir. Qədim Assuriya mənbələrində Urusalimmu, yaxud Ursalimmu kimi qeyd edilən şəhər Tövrat mətnlərində “Salam şəhəri” kimi qeyd olunur. Hər nə qədər əsrlərdən bəri münaqişə ocağı olduğu üçün paradoks kimi səslənsə də, Yerusəlimin mənası “Sülh şəhəri”dir. İslam qaynaqlarında isə şəhərin adı “Qüds” olaraq keçir ki, bu da müqəddəslik və mübarəklik ifadə edir. Yəhudi dini mətnlərində Qüds şəhərinin 70-dən çox adının keçdiyi qeyd olunur [9, s.323]. Qüds şəhərinin müqəddəsliyi və özəlliyi səbəbi ilə digər şəhərlərdən fərqli məkan kimi dəyərləndirilmiş və bəzi önəmli qərarlar bu şəhərdə verilmişdir (II. Krallar 21/4, Mezmur 132/13). Qədim şəhər olan Qüds 0,9 km² qalalarla əhatələnmiş bölgədən ibarətdir. Müsəlmanların müqəddəs saydığı Məscidül-Əqsa, eyni zamanda Qiblə məscidi və Qübbətüs Səhra məscidi, yəhudilərin Məbəd təpəsi və Ağlama divarı, o cümlədən xristianların Müqəddəs Məzar kilsəsi kimi dini əhəmiyyət kəsb edən bir çox tikili məhz bu ərazidə yerləşir. Şəhər 1982-ci ildən etibarən UNESKO tərəfindən “Ümumdünya İrs” siyahısına salınmışdır [10].

İbrahimi dinlərin müqəddəs şəhəri sayılan Qüds tarixən iki dəfə tamamilə yerlə-yeksan edilmiş, 23 dəfə işğal olunmuş, 52 dəfə hücumla məruz qalmış və 44 dəfə yenidən azad edilmişdir. Bu istilaların ən dəhşətlisi e.ə. 587-ci ildə baş verən Babil istilasını, eramızın 70-ci ilində baş verən Roma talanı və Birinci Səlib yürüşü əsnasında Qüds şəhərinin ələ keçirilərək (1099-cu il) darmadağın edilməsidir. Qüdsün tarixdə əsaslı inkişafı Osmanlılar dövrünə təsadüf edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) 1947-ci il qətnaməsinə əsasən, tarixi Fələstin torpaqlarında iki dövlət – İsrail və Fələstin dövlətinin yaradılması və Qüds şəhərinə beynəlxalq status verilməsi elan edildi. Lakin 1948-ci ildə qurulan İsrail dövləti 1949-cu ildən buranı özünün paytaxtı elan etdi. Bu qərar bir çox dövlət tərəfindən tanınmır. Hazırda Qüds şəhərində müsəlman, xristian, erməni və yəhudi məhəllələri mövcuddur [9, s.325]. Fələstin torpaqlarında yaradılan Urşəlim şəhərinin qərb hissəsi BMT-nin qərarı ilə 1948-ci ildə İsrailə, iki məscidin yerləşdiyi şərq hissəsi isə İordaniyaya verildi. İsrail 1967-ci ildə baş vermiş altı günlük müharibədə Qüds şəhərinin şərq hissəsini də güc yolu ilə İordaniyanın əlindən aldı və həmin hissəni ixtiyarında olan qərb hissəsinə əlavə etdi. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 242 sayılı qətnamədə İsrail dövlətindən altı günlük müharibə zamanı işğal etdiyi əraziləri geri qaytarmaq tələb olunsada, İsrail dövləti hələ də bu qətnaməyə etinasızlıqla yanaşır [1, s.124].

Məbəd

Ərəb dilində “ibadət” kəlməsinin məsdərindən törəyən və “*ibadət edilən yer*”, “*ibadət xana*”, “*ibadət məxsus bina*” mənasına gələn “*məbəd*” kəlməsi hər hansı dinin mənsublarının müəyyən vaxtlarda həm toplu, həm də fərdi şəkildə ibadət etmələri üçün tikilmiş özəl bir məkanı ifadə edir. İbadət dinin təməli ünsürlərindən biridir. İbadətlər fərdi və toplu olaraq yerinə yetirilə bilər. Toplu ibadətləri yerinə yetirmək üçün məkana ehtiyac olur. Həmin məkanlar fərqli sözlərlə, kəlmələrlə ifadə olunsada, eyni mənanı özündə birləşdirirlər. Məbəd anlayışının təməlinə müqəddəs məkan inancı mövcuddur. Məbədlər ilk vaxtlar açıq yerlərdə

balaca çadır, kiçik bina olaraq inşa edilsə də, zaman keçdikcə böyük və geniş binalar şəklində inşa ediləcək qədər dəyişdi [9, s.276]. Dinlər tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, istər səmavi olsun, istərsə də qeyri-səmavi dinlərdə ibadət (ziyaret) üçün inşa olunan müqəddəs yerlər vardır. Bunlara “məscid”, “sinaqoq”, “kilsə”, “zikkurat”, “temenos”, “çetiya”, “qurdvara”, “vimana”, “jinja” və s. adlarla rast gəlinir. Yəhudi məbədləri “sinaqoq” adlanır.

Yəhudi tarixinə nəzər saldıqda hər dövərdə fərqli ibadət yerlərinə rast gəlinir. “Kitabi-Müqəddəs”ə görə, İsrailoğullarının tarixi Həzrət İbrahimlə başlayıb, oğlu Həzrət İshaq və nəvəsi Həzrət Yaqub ilə davam etmişdir. Bu dövərdə dinin vacib əməllərini yerinə yetirmək üçün qaldıqları yerlərdə və ya önəmli saydıqları məhəllələrdə “məzbah” tikmişdirlər. Bunlardan “Şəkəm”, “Beytəl”, “Mamri”, “Berşaba” xüsusi qeyd olunur. Həzrət Musa qövmini Misir əsarətindən xilas etdikdən sonra səhra şəraitində 40 il onlarla birlikdə yaşamış və Tanrının əmri ilə ibadətini yerinə yetirə bilmələri üçün bir məkan (eyni zamanda bu məkan mişkan, çadır adlanır) tikdirmişdir. Tarixi qaynaqlarda “toplaşma çadırı” adlandırılan bu məkan Həzrət Musanın Yahvə ilə danışdığı və xalqla zaman-zaman görüşdüyü yer kimi qeyd olunur. O, çöl həyatı boyunca İsrailoğullarının bütün dini fəaliyyətlərini buradan yönləndirdiyi kimi, yəhudilər də başda qurban ibadəti olmaq üzrə bütün ibadətini burada yerinə yetirirdilər [11, s.176].

Yəhudilikdə məbəd ilahidir, vəhy məhsuludur və Tanrının əmri üzərinə inşa edilən bir yerdir. Belə ki, yəhudilərin müqəddəs kitabında “*Rəbbin evi*”, “*Tanrının evi*” adlandırılan məbəd Yahvənin istəyi ilə Həzrət Süleyman tərəfindən tikilmişdi. Yəhudilik məbəd mərkəzli dindir. Yəhudi dini ədəbiyyatında məbəd eyni zamanda “*Beh Ha Miktaş*” (müqəddəs ev) adlanır. İslamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə həmin məbəd “əl-Mehrab” adı ilə xatırlanır: **“(Nəhayət, Zəkəriyyənin dili tutulduğu, ona danışmaq qadağan edildiyi üçün artıq zövcəsinin hamilə olduğunu başa düşdü və Allahın Öz əhdinə sadıq olduğuna bir daha əmin olub Ona cani-dildən şükür etdi). Sonra (Zəkəriyyə) mehrabdan (məbəddən) öz camaatının qabağına çıxıb (əli ilə) onlara belə işarə etdi: “Səhər-axşam (Allahı) təqdis edib şəninə təriflər deyini! (Və ya namaz qılın!)”** [12, “Məryəm”, 11]. **Yəhudilikdə məbəd deyildikdə “Süleyman məbədi” başa düşülür.**

“Beh ha Miktaş” yəhudi dini və sosial həyatının mərkəzini ifadə etdiyi kimi, eyni zamanda sonrakı məbədlər üçün də örnək olmuşdur. İnanca görə, bu məbədin necə tikiləcəyi, ölçüləri və hətta adı Tanrı tərəfindən bildirilmişdi (Tövrat, II Samuel 7:1-7; Krallar 6:1-14). Məbəd 13 il tikilmişdir. Bu məbəd vasitəsilə yəhudilər bir araya gəlmək və toplaşma yerinə qovuşmuşdur. Bayramları və müəyyən günləri xalq məbəddə toplaşaraq qeyd edirdilər. Məhz buna görə də Süleyman dönməni yəhudilər üçün qızıl dövr adlandırırlar [13, s.293]. **Qüdsün yəhudilərin əlinə keçməsindən sonra miladdan əvvəl 586/587-ci ildə məbəd dağıdılmış və yəhudilər Babilə sürgün edilmişdir. Məbəd dağıdıldıqdan sonra tədricən xristianların əlinə keçmişdir. İslam dininin ortaya çıxmasından sonra ikinci xəlifənin zamanında sülh yolu ilə müsəlmanlara təslim edilmişdir. Müsəlmanlar Süleyman məbədinin qalıntılarını Ömər məscidi adı ilə bir məscidə çevirmiş və “*Qübbətüs Səhra*” adlı günbəz tikmişlər. Qeyd edək ki, həmin günbəz sonradan qızılla örtülmüşdür. Daha sonra bu məscidin kənarında mavi günbəzli xırda bir məscid də inşa edilmiş və “Məscidül Əqsa” adlandırılmışdır. Həzrət**

Süleymandan Babil əsarətinə qədər olan dönmə, digər ifadə ilə, Musa peyğəmbərdən I məbədin dağıdılmasına qədər olan dövrə Yəhudi tarixində I Məbəd dövrü adı verilmişdir. Babil sürgünündən sonra Qüdsdə yeni dönmə başlamışdır [1, s.122].

Yəhudilər tərəfindən müqəddəs sayılan “Ağlama divarı”, digər adı ilə “Qərb divarı” Süleyman məbəbindən bu günə gəlib çatdığı iddia edilən yeganə divardır. Süleyman məbədinin bir parçası sayılan bu divarın hündürlüyü 18 metr, uzunluğu isə 485 metrdir. Divar daşlarının bəzisinin uzunluğu 12 metr, hündürlüyü 1 metrə çatır. Ağırlığı isə 100 tondan çoxdur. Yəhudilər buranı dua və ibadət məqsədi ilə ziyarət edirlər [9, s.474]. İslam inancına görə, Həzrət Məhəmməd (s) Meraca çıxarkən “Buraq” adlı atını bu divara bağlamışdır. Ona görə də müsəlmanlar həmin divarı “Buraq divarı” adlandırırlar. Osmanlı dövründə Qanuni Sultan Süleymanın əmri ilə yəhudilərə “Ağlama divarı”nın qarşısında ibadət etmək hüququ verilmişdir. Osmanlı Qüdsü fəth etdikdən sonra İspaniyadan qovulan yəhudilər Qüdsə köçməyə və buranı (Ağlama divarını) ziyarət edərək dua etməyə başlamışlar. 1520-ci ildən bu yana yəhudilər üçün “Ağlama divarı” dua yeri kimi ziyarət edilir. Başda İspaniya olmaqla Avropanın müxtəlif ölkələrindən qovulan yəhudilərə qucaq açan Osmanlı sultanları bu divarı bir neçə dəfə təmir etdirmiş və məhv olmaqdan qorumuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyn Tövfiqi. Böyük Dinlərlə Tanışlıq. Bakı: 2013.
2. Prof.Dr. Mehmet Bayrakdar. Üç Dinin Tarihi. İstanbul: 2016.
3. Osman Nuri Topbaş. Nəbilər Silsiləsi-2. Bakı: 2006.
4. Multikulturalizmə giriş. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: 2019.
5. M.Necati Bursalı. Həzrəti Musa (Əleyhissalam). Bakı: 2010.
6. Qısa İslam Ensiklopediyası. Bakı: 2017.
7. Prof.Dr. Abdurahman Küçük, Prof.Dr. Günay Tümer, Doç.Dr. Mehmet Alparslan Küçük. Dinler Tarihi. Ankara: 2016.
8. Ahmet Kahraman. Mukayeseli Dinler Tarihi. İstanbul: 2016.
9. Diyanet İslam Ansiklopedisi // “Kudüs”, “Mabed”, “Ağlama duvarı” maddələri. Ankara: 2002.
10. <https://whc.unesco.org/en/soc/1518>
11. Prof.Dr. Salime Leyla Gürkan. Ana Hatlarıyla Yahudilik. Ankara: 2016.
12. Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Bünyadov Z.M, Məmmədəliyev V.M). Bakı: 2008.
13. Prof.Dr. Mahmud Aydın. Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi. İstanbul: 2015.

Шукур Андалифов

ХРАМ В ИУДАИЗМЕ

РЕЗЮМЕ

Религия - это система веры и поклонения со своими собственными принципами, традициями и духовными ценностями, святыми. Святость и божественность являются важными атрибутами религии. Основная причина проведения исследований по каждой теме заключается в том, что люди интересуются такими вопросами. Религия является одной из трех крупнейших и наиболее распространенных сфер деятельности в нашем современном обществе, которая объединяет людей и оказывает огромное влияние на них. Религия сыграла решающую роль в распространении письменности и грамотности, в развитии образования. В истории религий небесные религии относятся к религиям, основанным на откровении от Бога. К ним относятся иудаизм, христианство и ислам. Есть места, которые каждая религия считает священными. Сегодня эти места посещаются не только для поклонения, но и для туризма.

Shukur Andalifov

TEMPLE IN JUDAISM

SUMMARY

Religion is a system of faith and worship with its own principles, traditions and spiritual values, saints. Holiness and divinity are important attributes of religion. The main reason for conducting research on each topic is that people are interested in such issues. Religion is one of the three largest and most common areas of activity in our modern society, which unites people and has a huge impact on people. Religion played a decisive role in the spread of writing and literacy, in the development of education. In the history of religions, heavenly religions refer to religions based on revelation from God. They include Judaism, Christianity and Islam. There are places that every religion considers as sacred. Today these places are visited not only for worship, but also for tourism.